

**Електронна бібліотека
видань історичного факультету
Харківського університету**

Сергеев И. П. К вопросу о движущих силах кризиса III века в Римской империи // Проблемы історії та археології України. Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції до 100-річчя XII Археологічного з'їзду в м. Харкові 25 – 26 жовтня 2003 р. – Харків: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2003. – С. 60 – 63.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт історичного факультету.

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61077, Харків, пл. Свободи, 4,
Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна,
історичний факультет. **E-mail:** istfac@univer.kharkov.ua

©Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна; історичний факультет

©Автор статті

©Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництва

©Ідея та створення електронної бібліотеки – А. М. Домановський; А. О. Баскакова

6. Rostovtzeff M. A. *History of the Ancient World*. - Vol. 1.-2-nd ed. — Oxford, 1930.
7. Аверинцев С. С. *Добрый Плутарх рассказывает о героях, или счастливый брак биографического жанра и моральной философии // Плутарх. Сравнительные жизнеописания*. — М., 1994. — Т.1.
8. *Надписи Ольвии (1917-1965)*. — Л., 1968.
9. Яйленко В. П. *Материалы к «Корпусу лапидарных надписей Ольвии» // Эпиграфические памятники древней Малой Азии и античного Северного и Западного Причерноморья как исторический и лингвистический источник*. — М., 1985.
10. Latyshev B. *Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et Latinae*. — Petropoli, 1916. — Vol. 1. — Ed. 2.
11. Ручинская О. А. *Право и общество античных городов Северного и Западного Причерноморья // Античный мир. Византия: К 70-летию профессора В. И. Кадеева*. — Харьков, 1997.
12. Парович-Пешикан М. *Некрополь Ольвии эллинистического времени*. — К., 1974.
13. Строганов С. *Доклад о действиях Императорской Археологической комиссии за 1876 г. // ОАК за 1876г.* — СПб., 1879.
14. Шкорпил В. В. *Отчет о раскопках в г. Керчи и на Таманском полуострове в 1907 г. // ИАК*. — 1910. — Вып. 35.
15. Азаров В. П. *Один из участков пантикапейского некрополя // АИБ*. — Т.2. — Симферополь, 1962.
16. Косцюшко-Валюжинич К. К. *Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1901 г. // ИАК*. — 1902. — Вып. 4.
17. Косцюшко-Валюжинич К. К. *Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1904 г. // ИАК*. — 1906. — Вып. 20.
18. Nilsson M. P. *Geschichte der griechischen Religion*. — Munchen, 1974. — Bd. 2.
19. Ehrenberg V. *Society and Civilization in Greece and Rome*. — Cambridge, 1965.
20. Соломоник Э. И. *Новые эпиграфические памятники Херсонеса*. — К., 1964.
21. Граков Б. Н. *Материалы по истории Скифии в греческих надписях Балканского полуострова и Малой Азии // ВДИ*. — 1939. — №3.
22. Кадеев В. И. *Херсонес Таврический в первых веках нашей эры*. — Харьков, 1981.
23. Minns E. H. *Scythians and Greeks*. — Cambridge, 1913.
24. Латышев В. В. *Исследования об истории и государственном строе Г. Ольвии*. — СПб., 1887.
25. Лепер Р. Х. *Херсонесские надписи // ИАК*. — 1912. — Вып. 45.
26. Ростовцев М. И. *Сирус — историк Херсонеса Таврического // ЖМНП*. — 1915. — №4.
27. Соломоник Э. И. *Новые эпиграфические памятники Херсонеса*. — К., 1973.
28. Блаватский В. Д. *Воззрения боспорского анонимного историографа конца IV в. до н.э. // Блаватский В. Д. Античная археология и история*. — М., 1965.
29. *Корпус боспорских надписей / Ред. В. В. Струве, В. Н. Тихомирова, В. Ф. Гайдукевич и др.* — М.; Л., 1965.
30. Ростовцев М. И. *Античная декоративная живопись на юге России*. — М., 1914. — Т.2.
31. Кадеев В. И. *Раскопки в районе Херсонеса // АО 1983 года*. — М., 1985.
32. Кобылина М. М. *Терракотовые статуэтки Северного Причерноморья // САИ*. — 1970. — Вып. Г1-11.
33. Jones A. H. M. *The Greek City from Alexander to Justinian*. — Oxford, 1940.
34. Цветаева Г. А. *Грунтовой некрополь Пантикапея, его история, этнический и социальный состав // МИА*. — 1951. — №19.

Сергеев И. П.

К вопросу о движущих силах кризиса III века в Римской империи

В III веке н.э. Римская империя переживала затяжной кризис. В исследованиях ряда историков предпринимаются попытки определить, что обуславливало развитие этого кризиса. В докладе анализируются взгляды на этот вопрос таких известных антиковедов, как М. И. Ростовцев, Ф. Альтхайм, Е. М. Штаерман и др. Автор доклада, исходя из своих представлений о характере данного кризиса, излагает и собственное видение движущих сил кризиса III века в Римской империи.

М. И. Ростовцев период римской истории от гибели Александра Севера до провозглашения императором Диоклетиана называл «великой социальной и политической революцией» [1, с. 448]. По мнению ученого, в III в. н.э. в римском государстве происходила борьба между опиравшимся на армию императором и высшими классами империи. При этом сенат выражал интересы городской буржуазии [1, с. XII], а армия еще во II в. н.э. потеряла связи с городами и превратилась в армию сельских жителей империи [1, с. 128]. Таким образом, по М. И. Ростовцеву, главной движущей силой социальной революции III века выступал антагонизм между городом и селом, и борьба между ними продолжалась до тех пор, пока высшие классы не признали победы над ними полуварварских солдат [1, с. 495-497].

Установление фашистской диктатуры и господство нацистской идеологии повлияли на исторические построения некоторых ученых Германии. Так, Ф. Альтхайм, начиная с конца 30-х годов, опубликовал несколько работ, в которых с определенных позиций трактовалось социально-политическое развитие Римской империи в III в. н.э. При рассмотрении кризиса III века он руководствовался учением Ранке о примате внешней политики, о том, что все народы и расы на Земле делятся на молодые и старые. Кризис III века, по его мнению, Римская империя не могла легко преодолеть потому, что италийцы были уже старым народом (раньше, когда римляне

були молодим народом, вони легко виходили із кризових ситуацій).

В III в. н.е. в двері імперії стукалися нові народи і раси, які ще не зіграли свою роль в історії. Серед інших народів і рас, населявших римське державство, в III в. н.е. виділилися сирийці і іллірійці. Іменно боротьба між цими народами за господство в імперії, а не класова боротьба, утверджував Ф. Альтхайм, визначала політичне життя Римської імперії в III в. н.е. Оскільки сирийці були інженери життя в містах, вони не могли бути гідними суперниками іллірійських легіонів [2, с.13, 14, 144].

Ця концепція не отримала підтримки істориків інших країн і підверглася критиці, в частині, Е. М. Штаерман [См.: 3, с.4-7].

Начинаючи з 60-х років, багато уваги в питанні соціально-політичного розвитку Римської імперії в III в. н.е. уделити Г. Альфельди. К нинішньому часу ім опубліковано декілька серйозних досліджень по цьому періоду римської історії [4-8]. По думці вченого, ще во II в. н.е. в Римській імперії почався загальний, охопивший всі сфери життя держави криза, викликаний не загостренням соціальних конфліктів, а посиленням господарських труднощів і варварських вторгнень. Соціальні ж суперечності загострилися із-за почавшогося кризи.

Розвитку кризи і її подоланню сприяли процеси, що відбувалися в римській армії. З посиленням зовнішньої небезпеки імператори III в. н.е. об'єднують під єдиним командуванням війська декількох сусідніх провінцій, що, поряд з укріпленням зв'язів солдатів з громадянським населенням провінцій, веде до формування в імперії декількох військових групувань (британської, рейнської, дунайської, східної) і так званих «військових спільнот» («Miltargesellschaft»). Інтереси останніх не збігаються, і між ними йде боротьба за висхідний на імператорський престол виразителя їх інтересів. Таким чином, армія перестала бути інструментом влади в руках імператора. Криза була подолана, по думці Г. Альфельди, лише тоді, коли в результаті реформ Діоклетіана і Константина війська знову опинилися під владою імператора і зросло значення військового і бюрократического апарату імперії.

В радянському антикознавстві римська історія III в. н.е. спочатку не відносилася до числа найбільш інтенсивно досліджуваних питань. В. С. Сергєєв, який в той час належав до так званої школи М. Н. Покровського і поділяв його думку про існування феодалізму і торгового капіталізму в державах античності [9, с.333], коротко освітив події політичного життя римського державства в III в. н.е. і утверджував, що однією з причин кризи III століття було своєрідне переродження капіталістического господарства імперії [10, с.119].

З 30-х років проблема соціально-політичного розвитку Римської імперії в III в. н.е. стала досліджуватися в радянському антикознавстві набагато активніше. Зростає інтерес радянських істориків до цього періоду римської історії, викликаючи висловлювання І. В. Сталіна про те, що «... революція рабів ліквідувала рабовласників і скасувала рабовласницьку форму експлуатації трудящогося» [11, с.412]. Приймаючи на озброєння цю думку Сталіна, радянські історики побачили в бурних подіях III в. н.е. другий етап соціальної революції, яка привела до зміни рабовласницької форми феодальної (перший етап вони відносили до періоду кризи Римської республіки).

Так, А. І. Тюменев називав кризу III століття повторним кризом в більш широких географічних межах. В розв'язуванні кризи, по його думці, суперечності всередині пануючого класу не грали майже ніякої ролі, криза була обумовлена виключно революційним рухом знизу. В час кризи III століття діяли дві сили: революційний рух знизу і германська імміграція, які злилися в один потік, змивши шатке спорудження імперії [12, с.265-266].

Криза III століття, підкреслював А. І. Тюменев, була не тільки кризою рабовласницької системи, що знаходилася в цей час в стані повного розпаду, скільки вираженням бессилия суспільства вийти з того тупика, в який його завело розвиток античного рабовласницького господарства. По думці історика, це були бессильні і марні родові потуги при народженні нової феодальної форми, завершившись успішно тільки завдяки хірургічеському втручання германських варварів [12, с.267].

С. І. Ковалев писав, що з вбивством Александра Севера затягнувся криза імперії, що перешла в революцію [13, с.256]. Він також вважав, що в III в. н.е. складається єдиний фронт рабів, колонів, городської бідноти імперії і варварів проти пануючого класу рабовласників [13, с.266]. С. І. Ковалев утверджував, що з епохи Северів соціальний склад римської армії змінився, вона перестала бути професійною військовою; особливо це стосується прикордонних легіонів, які складалися з селян, військових колоністів і варварів. Така армія брала участь в революції III століття не тільки як клас деградуваної групи, скільки як визначена класова величина, що відображала інтереси селянських низів римського суспільства [13, с.263].

В виданому пізніше підручнику історії Стародавнього Риму С. І. Ковалев виділяв кризу імперії (161-284 гг.) як один з періодів історії Римської імперії [14, с. 483], писав про те, що варварів в час їх вторгнень в римські володіння підтримували раби і колоні [14, с.657]; оцінював Домінат, встановлений при Діоклетіані, як подальше розвиток диктатури імперських рабовласників, але відзначав, що в цей час клас рабовласників перетворився в клас землевласників напіврабовласницького, полукрепостницького типу, т. є. це була військово-бюрократическа знать, що була основною соціальною базою Доміната [14, с.691-692].

Незаперечно, найбільший внесок в дослідження проблеми соціально-політичного розвитку Римської імперії в III в. н.е. серед радянських істориків зробила Е. М. Штаерман. Ряд аспектів проблеми освітається в її наукових статтях і монографіях. Найбільш докладно свої погляди на особливості розвитку Римської імперії во II-III вв. вона виклала в відомій монографії «Криза рабовласницького ладу в західних провінціях

Римської імперії». Согласно концепции Е. М. Штаерман, с последних десятилетий II до конца III вв. Римская империя переживала всеобщий кризис, который был проявлением кризиса рабовладельческого способа производства.

В этот период в римском обществе шла борьба между крупными землевладельцами, уже не связанными со старым способом производства, и муниципальными земле- и рабовладельцами. Причем в западных провинциях империи главными соперниками земельной знати являлись солдаты римской армии, также представлявшие собой социальную группу, связанную с рабовладельческими отношениями [3, с.12-13, 117, 305-306]. В глазах современников борьба между этими слоями населения империи принимала вид борьбы между «сенатскими» и «солдатскими» императорами [3, с.321]. В то же время в римском обществе обострялись противоречия между господствующими классами и эксплуатируемыми массами. Большой размах народные движения в период кризиса III века приобрели потому, что происходило сближение рабов и свободных эксплуатируемых [3, с.117]. Борьба внутри господствующего класса закончилась компромиссом, на который представители его отдельных фракций пошли по причине обострения классовой борьбы [3, с.467-474]. В целом же кризис III века закончился временным поражением народных масс и окончательным поражением муниципальных рабо- и землевладельцев [3, с.509].

Эта концепция кризиса III века оказала большое влияние на марксистскую историографию. Ее взяли на вооружение не только советские историки, но и антиковеды стран социалистического содружества [См.: 15; 16]. В «буржуазном» же антиковедении ее подвергли критике [См.: 17, с.38; 18, с.279].

Оригинальную концепцию характера кризиса III века и его движущих сил предложил в своей книге А. В. Коптев. По его мнению, никаких оснований для того, чтобы говорить о каких-либо качественных изменениях в системе рабовладельческих отношений Римской империи во II-III вв., нет. Те процессы, которые происходили в области социальных отношений империи данного периода, были вызваны расширением гражданского коллектива в результате эдикта Каракаллы. Связанные с этим эдиктом изменения в соотношении классов стали требовать реорганизации политической системы.

Из-за неполной отделенности политического строя ранней империи от строя социального кризис III века, хотя и соотносился в своих проявлениях с политическими неурядицами и экономическими проблемами, может быть определен как кризис социально-политический. А. В. Коптев считает, что социально-политические катаклизмы «эпохи солдатских императоров» по существу являлись той общественной формой, в которой вызревало новое качество политической системы «домината». Доминат же представлял собой политическую структуру, адекватную новой социальной ситуации, вызванной к жизни эдиктом Каракаллы. Резкого разрыва в общественном строе ранней и начала поздней империи, убежден историк, не существовало. Поздняя империя была закономерным этапом в развитии римской гражданской общины, выступавшей в виде социально-политического организма. Поэтому, утверждает он далее, формальным началом эпохи поздней античности можно считать 212 г. н.э., год распространения прав римских граждан на всех свободных жителей Римской империи [19, с.11, 18, 29].

Таким образом, А. В. Коптев фактически предлагает делить историю Римской империи на два периода — Принципат (до 212 г.) и Доминат (после 212 г.). Если следовать его концепции, то политическая ситуация в римском государстве после 212 г. определялась не борьбой между теми или иными слоями населения империи, а необходимостью перестройки политической системы в соответствии с изменившейся социальной структурой римского общества.

Представляется, что в концепции А. В. Коптева преувеличивается влияние эдикта Каракаллы на социально-политические отношения в Римской империи, не принимаются во внимание изменения в социальном составе и идеологии римской армии, не учитывается влияние на развитие империи отношений римлян с их соседями. Это не позволяет соглашаться с изложенной концепцией историка.

На наш взгляд, кризис III века в Римской империи носил политический характер. Его возникновение было обусловлено тем, что в сложившейся к началу этого столетия ситуации существовавшая в римском государстве политическая система не могла нормально функционировать. Кризис этой системы был вызван тем, что один из элементов ее структуры — армия — стал претендовать на то, чтобы играть в ней не ту роль, которая была ему в данной системе определена. В результате началась борьба между господствующим элементом политической системы (императорской властью) и ее «взбунтовавшимся» элементом (армией).

Именно эта борьба и определяла развитие кризиса, а борющиеся между собой элементы и были его основными движущими силами. Выходом из кризиса явилась замена системы Принципата системой Домината, в которой была своя структура с новыми основами законности, императорской властью и новой ролью армии, которая отказалась от претензий на господствующее положение в империи и стала одной из опор власти императора.

1. Rostovtzeff M. *The social and economic history of the Roman Empire*. 2nd ed. Vol. 1. — Oxford, 1957.
2. Altheim F. *Die Soldatenkaiser*. — Frankfurt am Main, 1939.
3. Штаерман Е. М. *Кризис рабовладельческого строя в западных провинциях Римской империи*. — М., 1957.
4. Alföldy G. *Die Generalität des römischen Heeres // Bonner Jahrbucher*. — Bd. 169.
5. Alföldy G. *Römische Sozialgeschichte*. 3. völlig überarb. Auflage. — Wiesbaden, 1984.
6. Alföldy G. *Die römische Gesellschaft: Ausgew. Beitr.* — Stuttgart; Wiesbaden, 1986.
7. Alföldy G. *Römische Heeresgeschichte: Beiträge 1962-1985*. — Amsterdam, 1987.
8. Alföldy G. *Die Krise des Römischen Reiches: Geschichte, Geschichtsschreibung und Geschichtsbetrachtung. Ausgew. Beitr.* — Stuttgart; Wiesbaden, 1989.

9. *Историография античной истории / Под ред. В. И. Кузицина. — М., 1980.*
10. *Сергеев В. С. История Древнего Рима. Культурно-исторический очерк в научно-популярном изложении. — М., 1922.*
11. *Сталин И. В. Вопросы ленинизма. 11-е изд. — М., 1945.*
12. *Тюменев А. И. История античных рабовладельческих обществ. — М.; Л., 1935.*
13. *Ковалев С. И. История античного общества. Эллинизм. Рим. — Л., 1936.*
14. *Ковалев С. И. История Рима. — Л., 1948.*
15. *Held W. Die Vertiefung der allgemeinen Krise im Westen des Römischen Reiches. — Berlin, 1974.*
16. *Die Römer an Rhein und Donau. Zur politischen, wirtschaftlichen und sozialen Entwicklung der römischen Provinzen an Rhein, Mosel und oberer Donau im III. und IV. Jahrhundert. — Berlin, 1975.*
17. *Demant A. Die Spätantike: Römische Geschichte von Diocletian bis Justinian 284-565 n. Chr. — München, 1989.*
18. *Kolb F. Wirtschaftliche und soziale Konflikte im Römischen Reich des 3. Jahrhunderts n. Chr. // Bonner Festgabe Johannes Straub. — Bonn, 1977.*
19. *Коптев А. В. От прав гражданства к праву колоната: Формирование крепостного права в поздней Римской империи. — Вологда, 1995.*